

11. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. Ч.V. – Дело о народном образовании. - Начато 11 июня 1903 г. – окончено 2 июля 1905 г. – 139 арк.
12. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1907 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типография Акционерного общества Н.Т. Корчак, 1909. – 88 с.
13. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1913. – 324 с.
14. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Издание 2-е Главного управления по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911 – 121 с.
15. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890-1914). Составил П.Д. Манцевич. Секретарь Ярославльского губернского по земским и городским делам присутствия. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1915. – XXI – 339 с.
16. Именной Высочайший указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях издания М.И. Мыша. – С.-Петербург: Типо-литография М.П. Фроловой, 1911. – 12 с.
17. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917 гг.). – К.: Типография Киевского Губернского Земства, 1918. – 20 с.
18. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типо-Литография наследников К. Круглянского, 1913. – 153 с.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. - Оп. 706. - Спр. 196. – Дело с циркулярами и журналами, изданными по Волынской губернии. - Начато 6 июня 1901 г. – окончено 12 января 1913 г. – 623 арк.
20. Доклады Губернской Земской Управы четвертому очередному Губернскому Земскому Собранию 1914 года. (Январь 1915). По училищному отделу. Вып. I. Ч.2. – К.: Типо-Литография насл. К. Круглянского, 1915. – 39 с.

В.Т. Борщевич

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

Як соціальна група, волинське православне духовенство протягом ХХ ст. не було однорідним й структурувалося залежно від низки чинників, характерних як для світового православ'я, так й для українського зокрема. Приміром, ще в ранньохристиянські часи виникла конкуренція між білим та чорним духовенством. Закінчилась вона перемогою чернецтва, і вже з ІХ ст. лише особи монашого стану могли претендувати на вищі вчительські й адміністративні становища у церкві [1, с. 147]. Стосовно України, то з другої половини ХVІ ст., на думку Ореста Левицького, духовенство розділилось на шляхту духовного стану (вища ієрархія і частина білого духовенства) і посполитих духовного стану (нижче духовенство) [2, с. 953].

Оскільки ряди духовенства поповнювали вихідці із різних станів, то вони мимоволі іще тривалий час несли на собі ознаки матірньої верстви. Подібна ситуація була характерною і для українських греко-католиків. О.Дух стверджує, що у 60-х рр. ХVІІІ ст. більшість черниць жіночих монастирів Львівської єпархії походили переважно з-поза шляхетського середовища [3, с. 64]. Протягом першого двадцятиліття минулого століття волинське православне духовенство акумулювало у собі усі структурні ознаки верстви, напрацьовані протягом перебування краю у складі Російської імперії. Якою ж була стратифікація стану, спробуємо з'ясувати на підставі архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів.

Отже, існував негласний поділ у середовищі білого духовенства на родовите й духовенство у першому коліні. Наприклад, престижним було згадувати про те, що священника традиція передається в родині вже тривалий час. З нагоди сорокалітнього ювілею священнослужіння протопресвітера Терентія Теодоровича наголошувалось на походженні ювіляра з давньої священничої сім'ї, представники якої понад століття трудилися настоятелями у селі Вербечно Ковельського повіту [8, с. 268]. Дружина о. Теодоровича Ганна Михайлівна також походила із священничої сім'ї Конашинських.

Звичним явищем для родовитих духовних виявлялась протекція. Про один із таких випадків йдеться у спогадах архімандрита Амвросія. Він писав, що виходець з волинського духовенства митрополит Антоній (Рафальський) виклопотав єпископський сан для свого

двоюрідного брата архімандрита Ієрофея [9, с. 221]. У 1845 р. останнього висвячено на вікарного єпископа Острозького з місцем проживання у Дерманському монастирі. Важливо, що подібні клопотання сприймалися тогочасним духовенства як належне.

Існувало й правило, за яким сини священників брали дружинами доньок ієреїв. Причина крилась не лише у престижності, але й у звичайному розрахунку – як правило, зять успадковував парафію тестя. Так сталося у випадку із о. Сергієм Жижкевичем. Після закінчення семінарії він служив псаломщиком і в 1873 р. одружився із донькою священника с. Івання й перейняв цю парафію [10, с. 215]. Після 50 років служби отець Сергій передав парафію синові.

Помітною стає залежність внутрішньо станового статусу і прибутковості парафії. У 1879 р. сан священника отримав син сільського пономаря Іван Москалевич. Здобувши парафію в с. Решнівка Крем'янецького повіту, о. Іван прослужив у ній усе життя – п'ятдесят років [11, с. 456]. До родового духовенства належав о. Павло Тарнавський, котрий народився у 1867 р. у Новожукові на Рівненщині, де його батько трудився настоятелем. У двадцятирічному віці о. П. Тарнавський прийняв сан священника [12, с. 160].

Засобом захисту корпоративних інтересів та своєрідним фільтром на шляху до включення у духовну верству стало здобуття духовної освіти. На початку ХХ ст. однією з головних умов отримання сану була наявність відповідної духовної освіти. Привілейоване становище тут займали діти кліриків. Їм надавались пільги в оплаті за навчання, казенне утримання. Син священника Холмської єпархії Орест Мільков після закінчення духовного училища просив ректора Холмської духовної семінарії зарахувати його в число казенних учнів через бідність батьків. Отець Мільков успішно закінчив ХДС у червні 1895р. [13, к. 5].

У середині серпня 1896 р. став ієреєм представник родового духовенства о. Михайло Тучемський [14, с. 373]. У міжвоєнний період ХХ ст. священник відіграв одну із головних ролей в церковному адмініструванні краю. Натомість отець Стефан Грушко, який мав селянське коріння, зумів власноруч досягти висот у церковній адміністрації [15, с. 612]. Сан священника він отримав у жовтні 1897 р.

Перевагу духовенству у чернечому стані надавав архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). Восени 1905р. у бесідах із студентами Київської духовної академії, серед яких Іван Власовський, архієпископ, зневажливо відгукувався про владик Російської церкви, котрі походили з овдовілого духовенства, не були, так би мовити, «чистими» [16, с. 599]. У внутрішньо єпархіальних справах Храповицький також робив ставку на чернецтво, вважаючи його більш придатним для виконання поставлених завдань, аніж біле духовенство.

На початку ХХ ст. волинське духовенство мало у своїх рядах не лише вихідців з селян, міщан, священнослужителів, але й нащадків козаків. Отець Володимир Новицький прибув на Волинь із середнього Подніпров'я, де його батько мав хутір у с. Хортиця [17, с. 26]. У 1906 р. у с. Головно, де служив о. Володимир, народився син Олександр, у майбутньому відомий український священник.

Поділ на родовите і прийшлое духовенство підтримували самі священники. Так, вихідці із нижчих соціальних верств, здобувши омріяне ними і їх батьками духовне становище, вимагали від середовища оцінки здобутку, мимоволі підтримуючи стратифікацію духовної верстви. У звіті про стан справ у четвертій окрузі Овруцького повіту протягом 1904 р. благочинний зауважував, що проблеми у відносинах серед кліру виникають там, де священником колишній псаломщик [18, с. 177]. Такий священноієрей вимагав від церковнослужителя знаків особливої поваги. Останні ж ігнорували, оскільки не вважали свого настоятеля «класичним» за походженням священником.

У дореволюційній Росії побутовала думка, що кращу перспективу кар'єрного росту мають духовні особи чернечого стану. Не поодинокими були випадки, коли діти білого духовенства приймали рішення про постриг. Першого серпня 1907 р. прийнято послушником у Дерманський монастир вихідця з духовної родини Василя Ціхоцького. Через рік його пострижено в ченці з ім'ям Варлаам [19, арк. 10]. Архіандрит Філарет (Солярський) на початку духовних трудів у 1903-1907 рр. завідував церковно-парафіяльною школою в Мильцях, наступною стала посада скарбника Володимир-Волинського монастиря [20, арк. 125].

Ментальне розмежування духовної верстви за походженням спостерігалось і в жіночих монастирях Волинської єпархії. Основна маса сестриць була селянського роду, незначна частина належала до міщанського стану й лише одиниці шляхетного походження. Така

ситуація виявилась характерною і для Миколаївського жіночого монастиря в Обичі, де з 1908 р. вважалася послушницею Поліксенія (Масюкова) [21].

Поділ у середовищі волинського духовенства відбувалось не лише за походженням, але й за національно-ідейною ознакою. Митрополит Іларіон (Огієнко) в монографії «Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра» писав, що з початком ХХ ст. за урядування на Житомирській кафедрі архієпископа Антонія (Храповицького) в монастирі закріпився поділ на два ворожих табори: монахи-пани – переважно росіяни і монахи-демос – в основному українці [22, с. 355]. Припускаємо, що саме у Почаївській лаврі було можливе таке розмежування. Монастир розглядався царським режимом як плацдарм росіянізації в краї, чорносотенної агітації. Дрібніші монастирі меншою мірою піддалися схожому розділенню.

Одне з важливих поповнень духовної касти відбулось у 1914 р. Тоді сан здобув нащадок давньої української священничої родини о. Іван Теодорович. Народився він у містечку Крупець Дубенського повіту, закінчив Клеванське духовне училище, Житомирську духовну семінарію. Восени 1921 р. о.Івана Теодоровича рукоположити в єпископи Української автокефальної православної церкви митрополита Василя Липківського [23, с. 7]. Через рік став священником ще один представник родини Лобачевських Матвій Мелітонович Лобачевський. Рукоположення здійснили відразу після закінчення ним духовної семінарії [24, с. 19].

Не лише партія родовитих зміцнювала ряди, але «неофітів». У 1915 р. здійснив вже мрію свого батька, бідного псаломщика, Михайло Рихлицький [25, с. 31]. Для досягнення мети він закінчив духовну семінарію у Житомирі, опісля два роки прослужив псаломщиком, доки не отримав ієрейський сан.

Перша світова війна й наступні воєнні кампанії дозволили священнослужителям нижчого походження просунутись у духовній кар'єрі. Отець Андрій Мосейчук служив у сані диякона вже з 1911 р., і лише падіння Російської імперії й наступні суспільні трансформації дозволили йому у 1918 р. стати ієреєм [26, с. 16]. Мосейчук був родом із селян і утвердження у духовній верстві давалось йому із певними труднощами.

Усе ж, попри перехідний період, родовите духовенство відстоювало позиції, полегшуючи власним дітям набуття статусу. Протоієрей Іван Шидловський забезпечив синові Стефану можливість отримати духовну освіту у Волинській духовній семінарії, а згодом і Київській духовній академії. Передчасна смерть батька змусила Стефана Шидловського залишити академію після першого року навчання, прийняти сан й обійняти родинну парафію [23, с. 33].

Збільшувала представництво і група плебеїв. У 1919 р. селянин Гаврилюк з Великого Чернятина Бердичівського повіту Київської губернії опинився на підконтрольній Польщею території і поступив у Дерманський монастир [28, к.339]. Для закріплення у складі верстви він опанував теорію і практику богослужінь. Згодом Гаврилюк прийняв постриг з іменем Євтихій.

Отже, протягом першого двадцятиліття ХХ ст. волинське духовна верства зберігала чіткий поділ на священників першого покоління й родове духовенство. На початку століття більшість становили представники спадкового священництва. Поширеним явищем була практика, коли парафія протягом попереднього століття чи двох переходила у спадок представникам одного роду. Наявні матеріальні ресурси, зв'язки також сприяли швидкій легалізації дітей священників у соціальній групі, що виражалось в отриманні настоятельського місця. Натомість соціально-політичні злами відкривали шлях селянам і церковнослужителям до духовної верстви. На стратифікацію стану впливало також етнічне походження. Актуальним залишався поділ на чорне і біле духовенство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О безбрачии и монашестве по отношению к избранию в сан епископа // Православное обозрение. – Москва: Типография Каткова и К., 1862. – октябрь. – 140-150 с.
2. Credo. Проблеми парафіяльного устрою // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 23. – 1 грудня. – 951-956 с.
3. Дух О. Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760-1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758-1765 рр.) // Соціум. – 2005. – Випуск 5. – 59-70 с.
4. Вадимов Е. К 40-летию пастырского служения о. протопресвитера Т. П. Теодоровича // Воскресное чтение. – 1935. – № 20. – 27 октябрь. – 268-271 с.
5. Архимандрит Амвросий. Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожком, викарие Волынской епархии, скончавшегося 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни // Волыньские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 6. – 16 марта. – 215-232 с.

6. Шеметило Н., прот. Протоіерей Сергий Жижкевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – 215-216 с.
7. Свящ. П. Я. Митрофорный протоіерей о. Иоанн Симеонович Москалевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1929. – № 28. – 14 июля. – 456-457 с.
8. Тарнавський П., свящ. На могилу бл. п. о. протоієрея Павла Тарнавського // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – 1 березня. – 159-161 с.
9. Archiwum państwowe w Lublinie, Chełmskie seminarium duchowne (APL, CSD). - Sygn.10. - K.5.
10. Труженник на ниві Христовій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – 15 вересня. – 373 с.
11. Паломник. Празднование 35-летнего юбилея настоятеля Холмского православного прихода, митрофорного протоієрея о. Стефана Грушко, 8-21 сентября 1931 г. // Воскресное чтение. – 1931. – № 43. – 25 октября. – 611-613 с.
12. Власовський І. На шляху життя (Кілька спогадів) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – 597-602 с.
13. К. Ювілей о. Олександра Новицького // Українське православне слово. – 1964. – Ч. 7-8. – липень-серпень. – 32 с.
14. Из отчётов отцом благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год // Волинские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта - 1 апреля.
15. Державний архів Рівненської області (ДАРО). - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк. 17.
16. ДАРО. - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк.125.
17. Архів Обицького Свято-Миколаївського жіночого монастиря. - Колекція документів.
18. (Огієнко) Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині-Товариство «Волинь», 1961. – 398 с.
19. Біляк С., митр. прот. З нагоди 80-ліття владики митрополита Іоана // Українське православне слово. – 1967. – Ч. 10. – жовтень.
20. Митрофорный протоіерей Матфей Мелитонович Лобачевский // Журнал Московской патриархии. – 1963. - № 12. – декабрь.
21. Митрофорный протоіерей Михаил Григорьевич Рыхлицкий // Журнал Московской патриархии. – 1974. - № 3. – март.
22. Протоіерей Андрій Мосейчук // Православний вісник. – 1973. – № 7. – липень.
23. Митрофорный протоіерей Стефан Иванович Шидловский // Журнал Московской патриархии. – 1968. - № 6. – июнь.
24. Archiwum państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski - Wydział społeczno-polityczny (APL, UWL-WSP). - Sygn. 642.

М.Г. Вороліс, О.М. Вороліс

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДЕЯКИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Шкільна реформа 60-х років XIX ст. зумовила перші кроки на шляху перетворення кріпосної школи в буржуазно-монархічну. Було поглиблено наступність від початкових закладів освіти до вищих навчальних закладів, впроваджену освітньою реформою 1802-1804 рр., започатковано професіоналізацію й профілювання загальноосвітньої школи [1, с. 73].

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях періоду незалежності, зокрема, О. Вишневського [2], В. Курило [3], Л. Єршової [5], В. Боброва [6], С. Бричок [7], О. Качківського тощо.

Дана публікація має за мету окреслити стан початкової та середньої освіти в Україні у XIX- на початку XX ст., а також визначити основні етапи набуття нею світських рис.

Прогресивні заходи з реорганізації системи шкільної освіти, вдосконалення навчального процесу в загальноосвітніх закладах покликані вимогами підготовки кваліфікованого вчителя, створення спеціальних (окремих) закладів педагогічної освіти. Тому в 1858 р. Міністерство народної освіти затвердило положення про відкриття в Київському, Харківському й Одеському навчальному округах учительських семінарій для підготовки вчителів повітових училищ. У 1907 р. в с. Потоках Жмеринського повіту була відкрита учительська семінарія, яка була переведена до Вінниці у 1909 р.

Згідно з Положенням про початкові народні училища і Статуту гімназій Міністерства народної освіти (1864 р.), утворювались нові типи навчальних закладів:

1) відомства Міністерства народної освіти (парафіяльні училища та народні училища – останні засновували приватні особи);

2) відомства Міністерства державного майна, внутрішніх справ тощо (зазвичай це були сільські училища різних типів);